

Tussen duisternis en dageraad

De lijdenstijd is voor Tineke Croese van jongs af aan bijzonder geweest. Van haar zevende tot haar veertigste jaar droomde ze in de lijdenstijd beelden waarin liefdekracht 'vlammend als vuur' een rol speelde. En altijd wist ze: 'Dit is het lijden van Christus'. Een persoonlijk essay.

Tineke Croese

1612. Jacob Böhme spreekt over zijn visioenen: wat in de wereld in tegenstellingen uiteen ligt - goed en kwaad, licht en duisternis - is bij God een eenheid. Wat wij zonde en lijden noemen, is evengoed deel van het goddelijke. De wedergeboorte in Christus verzoent alle tegenstellingen en brengt verlossing. De kerk dwingt Böhme te zwijgen. Hij gehoorzaamt, maar probeert het in 1623 opnieuw. Weer moet hij zwijgen. In *Het leven voorbij de zinnen* laat Böhme een leerling zijn angst om miskend te worden uitspreken. De meester antwoordt dat hij juist blij moet zijn met miskening. Het vernietigt je ego en eigenliefde en pas dan kan de echte liefde als een vlammend vuur in je binnengaan.

Jacob Böhme laat in zijn leven en werk thema's zien waar mensen in onze tijd mee te maken hebben. Uit zijn manicheïsche visioenen blijkt een standpunt ten opzichte van lijden en alles wat lijden veroorzaakt, dat voor veel mensen van nu een levenshouding is geworden: leed hoort erbij in het leven, het moet niet weggestopt, maar juist geaccepteerd worden en kan ook aangegrepen worden als mogelijkheid om verder te komen. Manicheïsme, zoals dat ook bij Böhme zichtbaar wordt, is een oriëntatie op lijden. Het gaat om de vraag of je het lijden accepteert als een stuk van jezelf en van de wereld, of niet.

Daarnaast vormt voor Böhme het terughouden van het ego (het bewuste, dagelijkse ik) een thema. Voor mij is ook dat een oriëntatie op lijden. Het gaat hier om de vraag hoe je omgaat met verdriet. Voel je je, als je gekwetst wordt, buitengesloten en in de steek gelaten, of neem je het niet dat je gekwetst wordt en zet je het 'ze' meteen betaald? Of is er nog een andere mogelijkheid?

Ik wil hier het terughouden van je ego beschrijven als die andere mogelijkheid, die kan leiden tot het ervaren van de door Böhme beschreven vlamme liefdekracht. Ik herkende in zijn beschrijving de vuurdromen die ik van mijn zevende tot mijn veertigste jaar gedroomd heb en waar ik verderop nog op zal terugkomen. Ze kwamen elk jaar in de lijdenstijd en al tijdens de droom wist ik: dit is het lijden van Christus. Toch droomde ik nooit beelden uit het lijdensverhaal. De beelden veranderden door de jaren heen, maar altijd was er een grote liefdekracht, vlammend als vuur, waarmee Christus verbonden is. Deze liefdekracht kon zich pas openbaren nadat het ego voldoende was teruggehouden. Ik wil verder laten zien dat de strijd om het ego ook met de Tweede Wereldoorlog te maken heeft. Wat zich daar in de uiterlijke wereld afspeelde, speelt zich nu af in het innerlijk van mensen. Deze strijd om het ego heeft te maken met het herkennen van de etherische Christus die zich uiteindelijk in de liefdekracht kan openbaren.

De tweede generatie

Toen ik veertien was, las ik het dagboek van Anne Frank. Tot de passage waarin Anne zich van haar joods-zijn bewust wordt. Dat wil ze nooit verloochenen, ook al is het altijd verbonden met lijden. Zelf ben ik niet joods, maar als nog veel jonger kind had ik al het gevoel dat alles wat met joods-zijn samenhangt, ook met mij te maken had. Nu moest ik joods-zijn dus ook met lijden in verband brengen en daarvan wilde ik niets weten. Het dagboek heb ik niet uitgelezen, want het einde wilde ik niet kennen. Hoe Anne uiteindelijk sterven zou, wilde ik niet weten. En wat er in de holocaust gebeurd was: ik wilde het niet weten.

Dat bleef zo, vijftientig jaar lang. Toen bleek de problematiek van tweede generatie

oorlogsslachtoffers, zij het slechts zijdelings, ook de mijne te zijn.

Ik heb het oorlogsleed leren aanvaarden als iets wat ook met mij te maken heeft. Ik ontdekte dat wanneer kinderen van oorlogsslachtoffers in een vicieuze cirkel belanden, omdat hun ouders geen raad weten met het leed in hun leven, innerlijke terughoudendheid kan helpen om eruit te komen. Een kind mag zichzelf en wat in hem leeft niet uiten als zijn ouders niet willen voelen. Voor hen zijn 'gevoelens' pijnlijke oorlogservaringen die ook nog hun schaduwkanten blootleggen. Uit zelfbehoud kunnen zulke ouders hun gevoelswereld afsluiten, maar elke gevoelsuiting van hun kind kan deze weer openen. Om dat te voorkomen moeten ze hun kind de rug toekeren. Dat wil zeggen dat ze vooral op angst, verdriet, boosheid, eenzaamheid en onzekerheid *niet* reageren. Het kind voelt zich daardoor afgewezen: ik mag er niet zijn. Hij trekt zich, eenzaam en onbegrepen, in zichzelf terug. Tot hij beseft dat hij er wél wil zijn, geaccepteerd wil worden. Dan gaat hij confrontaties uitlokken. Voor zijn angst, zijn verdriet was geen warmte, geen troost. Nu laat hij zijn ouders angst en verdriet doormaken, om hem. Als dat lukt - en het lukt! - voelt hij zich schuldig: hij merkt dat de liefde die niet geuit kon worden er wel is. Schuldgevoel leidt tot zelfverwijt en zelfhaat: 'het zou beter zijn als ik er maar niet was...' En zo begint alles van voren af aan.

Boeddha

Uit een interview dat de beeldhouwster Hella de Jonge ooit gaf, kwamen drie thema's naar voren: haar relatie met haar ouders, door de oorlog gekleurd (ze is een dochter van Eli Asser), haar interesse voor het boeddhisme en haar keuze voor een leven op de achtergrond van het werk van haar man, Freek de Jonge. Het interview legde tussen deze thema's niet het verband dat er volgens mij wel is.

Boeddha spreekt van het rad van wedergeboorte waarin je als mens gevangen zit. In dit rad van wedergeboorte kun je als tweede generatie oorlogsslachtoffer, bewust of onbewust, de vicieuze cirkel herkennen waarin je zelf gevangen zit. Leven is zijn, is handelen. Handelen veroorzaakt lijden, lijden veroorzaakt schuld. Schuld moet vereffend worden, maakt dus een nieuw leven noodzakelijk. Weer handelen, weer lijden, et cetera. In het ene geval gaat het om een aaneenschakeling van levens op aarde en in het andere om een aaneenschakeling van levensmomenten, maar je blijft in hetzelfde kringetje ronddraaien. Volgens Boeddha ligt de verlossing uit het eeuwige rad in het niet-handelen. Als dit zou betekenen dat je je in een klooster van de wereld af moet sluiten, zouden we daar nu weinig mee kunnen beginnen. Je kunt echter niet-handelen ook opvatten als innerlijk terughoudend zijn. Proberen om je ego en alles wat daaraan vastzit zo veel mogelijk op de achtergrond te houden, waardoor anderen ruimte krijgen. Je kunt dit zelfs, zoals Hella de Jonge, in de praktijk vorm geven door je eigen werk op te geven en je in dienst te stellen van een ander.

Traumatische omstandigheden kunnen je zeer bewust maken van het rad van schuld en lijden, maar eigenlijk is het iets waar iedereen mee te maken heeft. Juist in de normale, sociale omgang kun je voortdurend door wat je zegt of doet kwetsend zijn voor anderen of jezelf gekwetst voelen. Als het je er echter niet om gaat per se je eigen wensen en voorstellingen te realiseren, als je je ervan bewust bent dat je ze opzij kunt zetten ter wille van anderen en als je in staat bent dat waar nodig ook te doen, dan kun je de cirkel breken. Die wordt slechts in stand gehouden doordat je ego zich zichtbaar wil maken.

Tweede Wereldoorlog

Deze problematiek speelt zich nu in en tussen mensen af, maar was tijdens de Tweede Wereldoorlog een problematiek tussen volken. Volksego en liefde voor het eigen volk uitten zich in nationalisme. Wat betreft nazi-Duitsland zal dat wel zonder meer duidelijk zijn, maar het geldt voor alle volken, ook voor het joodse. Na bijna tweeduizend jaar verspreid over Europa geleefd te hebben, waren de joden nog steeds een zelfstandig volk met een eigen taal en cultuur. Een indrukwekkende vorm van nationalisme, eigenlijk. Abel

Herzberg heeft eens opgemerkt dat er voor assimilatie twee nodig zijn: een die laat en een die wil assimileren. Werd het joden al toegestaan te assimileren, dan moesten ze daarvoor vaak onaanvaardbaar veel van hun volksidentiteit inleveren. Daardoor ontbrak ook vaak de wil om te assimileren. Dientengevolge nam de joodse cultuur eeuwenlang geen deel aan de Europese. Pas in de negentiende eeuw komt daar verandering in. Dan blijkt dat een relatief kleine groep een niet onbelangrijke culturele en wetenschappelijke bijdrage kan leveren.

1933. Eén volk dat er in Europa niet mocht zijn, het joodse, zweeg al eeuwenlang om erger leed en vervolging te voorkomen. Tevergeefs. Eén volk dat altijd van belang was in Europa, het Duitse, maar er na 1918 niet meer mocht zijn, liet zich direct gelden. Met succes. Toen de andere Europese volken deze brutale uitdaging beantwoordden, was de oorlog een feit.

1933 is volgens Steiner het jaar waarin Christus in de etherwereld verschijnt. Is het toeval dat deze gebeurtenis samenvalt met de opkomst van het fascisme? De etherische Christus wil mensen inspireren om met elkaar om te gaan op basis van gelijkwaardigheid, van respect voor ieders eigenheid en van persoonlijke verantwoordelijkheid. Het fascisme is hiervan het volslagen tegenbeeld. Al het individuele, elke eigen verantwoordelijkheid wordt overgedragen op de persoonlijkheid van de leider, die een soort superego ontwikkelt. Wanneer het ego zich op de voorgrond stelt, of dat nou bij individuele mensen, bij volken of bevolkingsgroepen is, ontstaat altijd een streven naar macht en dat gaat nooit zonder hiërarchische verhoudingen. Pas wanneer het ego zich terug kan houden en daarmee anderen een gelijkwaardige positie gunt, kunnen de broederschapsverhoudingen ontstaan waarin de etherische Christus kan werken.

Waar ego en eigenliefde moeilijk overwonnen kunnen worden, is het voor Christus ook moeilijk zich als liefdekracht te openbaren. Je zou deze strijd met het ego zijn lijdensweg in de etherische wereld kunnen noemen. Op dit nieuwe Golgotha moet niet het lichaam, maar het ego 'sterven' om Christus tot opstanding te kunnen laten komen. De Tweede Wereldoorlog is, in de uiterlijke wereld, dit nieuwe Golgotha geweest. Nu kun je Golgotha overal vinden waar mensen onderling zonder terughoudendheid hun ego uitleven. De strijd heeft zich van de buitenwereld verplaatst naar het innerlijk van ons allemaal, naar het omgaan van mensen met elkaar.

Dromen

In mijn lijdenstijddromen heb ik ervaren hoe Christus in de liefde aanwezig kan zijn. Vóór mijn dertiende jaar was het vuur van deze liefde alleen om mij heen, een vlammeende zon aan een brandende hemel. Later stortte het vuur op mij neer, ik moest het opnemen tot het buiten mij en binnen in mij brandde. Na mijn eenentwintigste werden de toen bijkomende motieven van lijden, schuldbesef en berouw ook met dezelfde troostende, barmhartige en vooral medelijdende liefde omhuld. Christus kon zich in deze liefdekracht zo openbaren dat het voor mij net te verdragen was.

In één droom bracht ik mijzelf in levensgevaar omdat ik een vriend het leven wilde redden. Pas nadat ik de doodsangst had doorstaan, kon ook in deze droom de liefde zich openbaren. Ik heb dit meer dan eens gedroomd en ben altijd wakker geworden met dezelfde bijbeltekst: 'Wie zijn leven behouden wil, die zal het verliezen, maar wie het verliest om mijnentwil, die zal het behouden.' Leven is ongetwijfeld het aan het ego gebonden bewustzijn dat eerst 'sterven' moet om later in het vuur van de Christusliefde weer tot opstanding te komen.

Eli, Eli, lama sabachtani

Je kunt je ego en je eigenliefde overwinnen als je *besluit* om je niet gekwetst te voelen en niemand te kwetsen. Als je dat weleens geprobeerd hebt, met of zonder succes, dan weet je dat het niet hetzelfde is als maar over je heen te laten lopen. De strijd tegen je eigenliefde is het moeizame gevecht met een draak die steeds een nieuwe kop omhoog steekt. Zelfoverwinning is een innerlijke wilsprestatie, een weg die vanuit het eigen leed

naar binnen voert, naar waar je 'zelf' even met *bestaan* lijkt op te houden. Zolang je je namelijk met heel je wezen miskend voelt, voel je de pijn van het buitengesloten zijn of de pijn die schuldbesef heet. Je maakt *persoonlijke* eenzaamheid door of *persoonlijke* angst voor de gevolgen van je daden. Als je ego zich echter uit de pijn terugtrekt, blijft de pijn zelf over. Dan kom je bij *menselijke* eenzaamheid en *menselijke* angst. Waar ultieme eenzaamheid en pure doodsangst bij elkaar komen, heerst de duisternis van het graf. Wanneer het ego verdwenen is, heb je nergens meer houvast en voel je je van God en iedereen verlaten, een verdoemde ziel die, met schuld en lijden van de hele mensheid belast, voor eeuwig dreigt uit te doven in het eindeloze donker. Dát klonk in de doodscreet van Christus aan het kruis: *Eli, Eli, lama sabachtani!* Mijn God, mijn God, waarom heb je mij verlaten!

De middeleeuwse beeldentaal van de katholieke kerk drukt op Goede Vrijdag de godverlatenheid van de zondige mensheid uit door het gezicht van de gekruisigde Christus met een doek te bedekken. Christus/God wil jou niet zien, jij mag hem niet zien. Sommige joodse theologen, niet bij machte de holocaust te verklaren, hebben deze omschreven als een tijd zoals af en toe voorkomt in de geschiedenis, een tijd van *hastaret ponim*: God bedekt zijn gelaat en laat de mensen aan zichzelf over. Inderdaad moeten heel veel mensen in de oorlog deze ultieme eenzaamheid en pure doodsangst ervaren hebben. Velen hebben het ook niet overleefd. Maar toch kan dat niet het einde zijn geweest!

Ik en jij

Na lijden, sterven en graflegging volgt de opstanding. Een kleine, sproeiende vonkenregen, alsof twee vuurstenen tegen elkaar worden geslagen - en uit het absolute, zwarte niets ontstaat het vuur, het laaiende vuur dat in een oogwenk alles met liefde vervult en omhult. Troostend ontfermt het zich over hen die lijden onder wat hun werd aangedaan. Barmhartig ontfermt het zich over hen die lijden onder wat zij anderen hebben aangedaan. Op het ogenblik dat deze vlamme liefdekracht alles omvat, bestaat er geen 'ik' en geen 'jij' meer, alleen nog maar het ultieme *mede*-lijden.

De 'schuldigen' lijden mee met de pijn, de eenzaamheid van hun slachtoffers en voelen zich machteloos van berouw. Ze zouden het aangedane leed zo graag willen herstellen en zijn er niet toe in staat. De 'slachtoffers' lijden mee met het schuldbesef van de daders. Ze kunnen niet verdragen dat iemand omwille van hen moet lijden. Zo wordt vergeving mogelijk. Als je de pijn die jou werd aangedaan werkelijk vergeven kunt, bevrijd je de dader van zijn schuld. Er hoeft dan niets meer vereffend te worden.

Binnen de alomvattende liefde kan Christus werken als Heer van het karma. En daarin kun je nog een stap verder gaan dan vergeving. Bij vergeving wordt een gedeelte van het karma opgeheven. Maar wanneer slachtoffers zich uit liefde en medelijden verantwoordelijk gaan voelen voor het lot van daders, dan kunnen ze uit vrije wil een nieuwe karmische relatie aangaan.

Buiten en binnen

Wanneer je in manicheïsche zin het leed aanvaardt, gaat de weg naar buiten, naar het in allerlei concrete vormen verschijnende leed van de mensheid. Vanuit de zelfoverwinning echter gaat de weg van het leed naar binnen, naar de oerbron van menselijk lijden, de fundamentele bestaansonzekerheid. Waar het ego verdwijnt, heb je niets meer om je aan vast te klampen.

Mensen van nu gaan steeds bewuster om met de naar buiten gaande weg, terwijl voor de weg naar binnen, die ik hier heb geprobeerd te beschrijven, veel minder besef bestaat. Voor mij geldt het omgekeerde: ik ben me van de naar binnen gaande weg zeer bewust, maar mis het vermogen om echt helpend naast mensen te kunnen staan. Toch horen beide wegen onlosmakelijk bij elkaar. Zelfoverwinning vraagt naar binnen gerichte, michaëlsche moed en wilskracht, die uiteindelijk leiden kan tot het ontstaan van een liefdekracht in jezelf, die weer tot medelijden kan voeren. Als je in het lijden van anderen je eigen pijn herkent en vanuit medelijden daadwerkelijk wilt helpen, dan vraagt dat een

naar buiten gerichte wilskracht. Je kunt dan ook degene herkennen die steeds tegen de lijdende mensheid zegt: ik ben bij jullie. Deze begeleider wordt in de Russische sprookjes met name genoemd: Elia-Johannes.

Wanneer je in de wereld iets tot stand wilt brengen, kom je er heel gemakkelijk toe te denken dat wat jij wilt of bent het enige is wat er toe doet. Daarom hoort daarnaast het vermogen van jezelf af te kunnen zien. Ons machtsstreven ligt alleen maar in onszelf. Vroeger was dit nog anders. Jacob Böhme beleefde in zijn manicheïsche visioenen het medelijden en in zijn mystieke ervaringen de liefde. Een macht van buitenaf, de kerk, verhinderde hem deze ervaringen naar buiten te brengen.

Wanneer ten gevolge van het streven naar eigen grootheid en macht van het menselijk ego, liefde en medelijden nauwelijks kans krijgen, ontstaat de lijdensweg van de etherische Christus, het nieuwe Golgotha. De wegen van het medelijden en de liefde zijn allebei wilswegen, die samen het onbewuste egoïsme kunnen voorkomen dat je ertoe brengt een machtspositie na te streven. Pas het 'sterven' van het ego maakt de opstanding van Christus, zijn verbinding met de krachten van liefde en medelijden mogelijk.

Sorat

Het macht uitoefenen op anderen kan in onze tijd nog verderstreckende gevolgen hebben. Tweeduizend jaar geleden heeft Christus op Golgotha Lucifer en Ahriman overwonnen, zodat dit ook voor de mens mogelijk is geworden. Nu gaat het om een andere macht, die in de Openbaring van Johannes als 'het beest uit de aarde' (Sorat) wordt genoemd. Hij is een in de saturnusfase van de aardeontwikkeling achtergebleven wezen, dat de daar in kiem aangelegde wetten van de vaste materie wil toepassen op de omgang tussen mensen. Een van die wetten is de ondoordringbaarheid van de vaste materie: waar het ene voorwerp staat, kan geen ander voorwerp staan. Wat in het materiële geen kwaad kan, kan dat wel in de sociale omgang. Wanneer je tegen een ander zegt: ik wil zijn waar jij bent, en waar ik ben, kun jij niet zijn - dan gun je een ander geen plaats, dan ben je door middel van macht en dwang bezig die ander te vernietigen. Dat is niet alleen in allerlei kleine en subtiele vormen een heel alledaags gebeuren.

In het nationaal-socialisme kwam de drang tot machtsuitoefening, het willen zijn waar de ander is zodat die ander moet worden vernietigd, in wel heel sterk uitvergroete en vreselijke vorm tot uiting. Omdat de opkomst van het fascisme samenvalt met het verschijnen van Christus in de etherwereld mag je veronderstellen dat de strijd tussen Christus en Sorat in de jaren tussen 1933 en 1945 heeft plaatsgevonden én dat Christus in deze strijd de overwinning heeft behaald. Immers, Sorat maakt zich sterk binnen menselijke dader-ego's (in en buiten onszelf), maar door de angst en de eenzaamheid die hij bij zijn slachtoffers (in en buiten onszelf) teweegbrengt, verdwijnt het ego en juist daardoor kan Christus zich als liefde openbaren. Ik ben ervan overtuigd dat velen die in de oorlog in diepste eenzaamheid en angst gestorven zijn, Christus na hun dood als liefdekraft hebben ervaren en dat Christus daarna vanuit liefde en medelijden als Heer van het karma kon optreden tussen slachtoffers en daders uit deze vreselijke oorlog. Voor ons is de strijd tegen egoïsme en eigenliefde nog maar net begonnen. Van opstanding is nog geen sprake, maar als Christus zelf Sorat al verslagen heeft, mogen we in de afloop van onze eigen strijd vertrouwen hebben.

Vertrouwen

Psalm 22 begint met wat een aanwijzing voor de melodie lijkt: 'Voor de cantor. Op de wijze van: De hinde van de dageraad.' Dan volgt de eerste regel: *Eli, Eli, lama sabachtani!* Mijn God, mijn God, waarom heb je mij verlaten! Volgens de Talmoed heeft de aanduiding van de zangwijs een verborgen betekenis. De hinde van de dageraad is een beeld voor de morgenster. Zoals de morgenster verschijnt in het donker van de nacht, zo verschijnt de mensenziel op aarde in het donker van schuld en lijden. Maar elke morgen schittert de morgenster even aan een lichte hemel voor hij opgaat in het zonlicht. Dat is bij de

schepping zo bepaald. Zo is er ook voor de mens verlossing uit schuld en lijden. De aanduiding van de zangwijs *la-me-nazeach al ayeleth ha schachar* kun je ook vertalen als: de trooster komt, die in zijn licht de morgenster omvatten zal. Voordat je in de godverlatenheid terechtkomt, is de verlossing daaruit al mogelijk gemaakt. Daarom wordt hij uitgesproken voor de eerste regel van de psalm, en in het verborgene. Want je weet niet hoe en wanneer de verlossing zal komen. Maar al komt eerst nog het donker en de verlatenheid, je kunt toch het volste vertrouwen hebben in de toekomst.

Artikel uit: **Motief, maandblad voor antroposofie** - nr. 29, april 2000

© Antroposofische Vereniging in Nederland

www.antroposofie.nl